

na; młode pokolenie Polaków niegodząc się z „niewolą” włączyło się w mit walki o ideały wolności. Na początku XIX w. ich liderem stał się Napoleon Bonaparte – budzielić uśpionych narodów, przywódca, dla którego służba była zaszczytem (s. 335).

Rzeczywistość polityczna po 1815 r. w całym stopniu znajdowała odbicie w powieści historycznej (s. 343), a jej miejsce zajęła twórczość romantyków, dla których najwyższym wyzwaniem stała się walka narodowowyzwoleńcza. Ujawnił rozdział postaw między pokoleniem ludzi „młodych” i „starych”. Młodzi często *zapaleńcy* mieli prawo młodości do szukania własnych dróg, do wytyczania kierunku prawdom swego czasu (s. 345).

Przypomina się w wykładzie powojenne zainteresowanie twórczością Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego oraz Polaków przynoszących swemu narodowi rozgłos dzięki swej pracowitości, odkryciom, zaangażowaniu w przeobrażenia cywilizacyjne świata, a w tym w życie polityczne.

W oglądzie podsumowującym wskazuje się, że historycy zwykle ulegają poglądom mityzacji, że powinni uczyć się od pisarzy poznawać przeszłości, a w niej ludzi takich, jakimi byli, powinni mierzyć dystans, jaki ich dzieli od przodków, których dokonania ukazują (s. 364).

W zestawieniu bibliograficznym, pt. *Literatura* dostarcza się starannie zgromadzone studia i opracowania dotyczące: metodologii badań, interpretacji rzeczywistości cywilizacyjnej, historii oraz jej związków z literaturą. *Literaturę* tę przywołano też w formie przypisów przy charakterystyce poszczególnych kwestii poznawczych.

Prezentowana książka zasługuje na uwagę czytelniczą, przede wszystkim z uwagi na: 1. wykazanie wagi i specyfiki funkcjonowania polityki historycznej; 2. ukazanie roli literatury, a w tym powieści historycznej w generowaniu wiedzy o przeszłości i teraźniejszości; 3. wskazanie znaczenia pamięci zbiorowej o przeszłości dla kreślenia strategii rozwoju przyszłości; 4. określenie metodologicznej alternatywności literatury (twórczości pisarskiej) dla historyków, zwykle pozostających w zależnościach czasu i polityki; 5. zaprezentowanie dziejów Polski z perspektywy refleksji uogólniającej, postrze-

ganych przez pisarzy tworzących po II wojnie światowej.

Książka ta jest oryginalnym osiągnięciem badawczym. Zasługuje na uwagę badaczy historii oraz środowisk akademickich, rozpoznających relacje między przeszłością, teraźniejszością i przeszłością.

Andrzej Chodubski

Bogdan Chrzanowski, *Delegatura Rządu RP na Kraj na Pomorzu. Nieznane karty z Frontu Walki Cywilnej podczas okupacji niemieckiej i po jej zakończeniu*, Fundacja General Elżbiety Zawackiej, Toruń 2011, ss. 413.

Wśród wciąż aktualnych problemów poznawczych należą wydarzenia, doświadczenia ludzi z okresu II wojny światowej. Dużą nośność mają sprawy konspiracyjne. One są przedmiotem badań od ok. 40 lat profesora Bogdana Chrzanowskiego, autora licznych publikacji z tego zakresu, m.in. *Konspiracja Rządu RP na Pomorzu w latach 1939–1945* (Gdańsk 1992), *„Miecz i Plug” (Zjednoczone Organizacje Ruchu „Miecz i Plug”) na Pomorzu w latach okupacji niemieckiej 1935–1945* (Toruń 1997), *Wydział Marynarki Wojennej „Alfa” Komendy Głównej Armii Krajowej* (Toruń 2001, we współautorstwie), *Polska Podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945* (Gdańsk 2005, we współautorstwie). Najnowszą autorską Jego książką jest prezentowane studium. *We Wstępie* do niego napisano „Wydawać by się mogło, że na temat pomorskiej konspiracji powiedziano, już niemal wszystko. Ale jednak mimo upływu ponad 70 lat od wybuchu II wojny światowej nadal powracamy do tamtych tragicznych lat i pamięć o nich długo jeszcze będzie obecna w naszej świadomości”. Przypomina, się że Pomorzanie znaleźli się w granicach państwa niemieckiego: Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie, gdzie zostali poddani masowej eksterminacji i germanizacji. Masowe egzekucje w latach 1939–1940 oraz niespotykany terror okupacyjny spowodowały zastraszenie ludności rodzimej i ponad 50-procentowy wpis na Niemiecką Listę Narodowościową (Narodową), nie przeszkodziło wielu z nich stanąć w szeregu

żołnierzy – działacze *Polski Podziemnej* (PP) i *Polskiego Państwa Podziemnego* (PPP) organizowanego od początku okupacji.

Zauważa się, że pod pojęciem „Polska Podziemna” należy rozumieć wszelkiego rodzaju działania konspiracyjne na Pomorzu, a więc wszystkich tajnych organizacji i „Polskiego Państwa Podziemnego”. Kategoria „Polskie Państwo Podziemne” jest pewnym zawężeniem pojęciowym i oznacza pion wojskowy, a więc Związek walki Zbrojnej – Armię Krajową oraz cywilno-polityczną, czyli Delegaturę Rządu RP na Kraj (DR), jak też zaplecze polityczne, tzw. stronnictwa polityczne uznające Rząd Rzeczypospolitej Polskiej przebywający na emigracji. Rząd ten działał na mocy Konstytucji Kwietniowej z 1935 r., zapewniał tym samym ciągłość prawną władzy państwowej. Działające z upoważnienia Rządu RP Polskie Państwo Podziemne stanowiło przedłużenie państwowości, pomimo zajęcia terytorium Rzeczypospolitej przez obce państwa.

W prezentowanym studium przedstawia się działalność ekspozytury cywilno-politycznej Delegatury Rządu RP funkcjonującej na obszarze Pomorza Nadwiślańskiego oraz częściowo w przestrzeni kujawskiej na Pomorzu Zachodnim i Prusach Wschodnich. Zakres problemowy analizy poznawczej definiuje się jako całokształt zagadnień związanych z organizacją i działalnością Delegatury Centralnej w tej przestrzeni, kierowanej bezpośrednio z Warszawy (s. 12).

Wykład poświęcony prezentacji Delegatury Rządu RP na Kraj na Pomorzu podzielono na osiem rozdziałów, zatytułowanych kolejno: I. Geneza aparatu cywilnego i zaplecza politycznego na Pomorzu, II. Pomorze w pracach Delegatury Rządu RP na Kraj, III. Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu. Koncepcje organizacyjne i ich realizacje, IV. Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu. Wydział Bezpieczeństwa. Zarys struktury organizacyjnej, V. Pomorska Okręgowa Delegatura Rządu. Wydział Bezpieczeństwa. Główne kierunki działalności, VI. Koncepcje perspektywiczne przygotowywane na okres powojenny, VII. Delegatura Rządu wobec nowej sytuacji politycznej, VIII. Epilog – działania operacyjne organów bezpieczeństwa publicznego z zwalczaniu aparatu Delegatury Rządu. Jest to logiczny układ prezentowanego problemu.

Jego ukazanie rozpoczyna się od ogólnego przybliżenia sytuacji politycznej na Pomorzu, następnie określa się w niej miejsce Delegatury Rządu RP na Kraj, a następnie analitycznie ukazuje się koncepcje i struktury organizacyjne oraz kwestie bezpieczeństwa – główne kierunki działalności, koncepcje działalności po zakończeniu wojny, nową sytuację, jaka ujawniła się w końcowym okresie wojny oraz w 1945 r. Wykład kończy zarysowanie problemu zwalczania aparatu Delegatury Rządu po II wojnie światowej. W wykładzie dostarcza się bogatej warstwy wiedzy faktograficznej, którą osadzono w starannie przygotowanym aparacie naukowym, znajdującym się w archiwach, różnych opracowaniach, a w tym w studiach naukowych dotyczących II wojny światowej, działalności konspiracyjnej, a w tym jej specyfiki na Pomorzu. We Wstępie z dużą starannością zaprezentowano stan bazy źródłowej, dotyczącej rozpoznawanego problemu oraz syntetycznie wskazano ustalenia badawcze prezentowane w książce.

W analitycznej prezentacji genezy aparatu cywilnego i zaplecza politycznego na Pomorzu wyodrębniono kwestie: 1. myśl zachodnia na tle sytuacji społeczno-politycznej Ziemi Zachodnich i Pomorza; 2. Pomorze w latach wojny i okupacji (aneksji); 3. działalność partii politycznych na obszarach zachodnich.

Wskazuje się, że świadomość społeczeństwa Pomorza w istotnej mierze kształtowały wyzwania: 1. przeciwstawianie się procesowi germanizacji przy jednoczesnym uświadamianiu poczucia polskiej przydatności narodowej; 2. dążenie, po odzyskaniu niepodległości do ustalenia odpowiedniej granicy zachodniej gwarantującej bezpieczeństwo państwa; 3. objęcie w posiadanie Ziemi Zachodnich; 4. rozwój ekonomiczny, kulturowy tych obszarów zasiedlonych po II wojnie światowej; 5. utrzymywanie kontaktów z emigracją polską. Przypomina się o specyficznym położeniu politycznym Pomorza, zwłaszcza w stosunkach polsko-niemieckich. W przestrzeni tej rozpoczęła się II wojna światowa. Na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r., bezprawnego z punktu widzenia prawa międzynarodowego zajęło przestrzeń państwo niemieckie 4 grudnia 1941 r. wprowadzono specjalne prawo wobec Polaków i Żydów, gdzie kara śmierci dopuszczana była

w niemal nieograniczonym zakresie. Egzekucje rozpoczęły się na Pomorzu od pierwszych godzin wojny. Przeprowadzały je oddziały Wehrmachtu i specjalne grupy operacyjne policji i służby bezpieczeństwa. Aresztowano i rozstrzeliwano działaczy politycznych, społecznych, samorządowych, kulturalnych i in. Posługiwano się przy tym specjalnymi listami sporządzonymi jeszcze przed wybuchem wojny, na których umieszczono osoby przeznaczone do fizycznej likwidacji. Wśród miejsc szczególnych zbrodni na Pomorzu były: Piaśnica pod Wejherowem, Las Szpegawski pod Starogardem, Las Barbarka pod Toruniem, okolice Grudziądza, Książę Góry i Mniszek, dolina pod Fordonem (obecnie dzielnica Bydgoszczy nazywana Dolina Śmierci).

Złożoną kwestią stała się na Pomorzu Niemiecka Lista Narodowa (Narodowościowa). Na mocy zarządzeń władz politycznych ludność polską pod groźbą przymusu zmuszano do wписywania się na niemiecką listę przynależności narodowej. Mimo niezwykle złożonej rzeczywistości politycznej na Pomorzu rozwija się działalność konspiracyjna, prowadziły działalności niektóre partie polityczne, co z dużą starannością prezentuje się w wykładzie.

W kreśleniu obrazu działalności Delegatury Rządu na Kraj w przestrzeni pomorskiej wyodrębniono analitycznie zagadnienia: 1. tworzenie podziemnego aparatu cywilno-politycznego w kraju; 2. Departament Informacji i Prasy oraz Departament Spraw Wewnętrznych; 3. prace dokumentacyjne Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy; 6. Pomorze w pracach poszczególnych departamentów Delegatury Rządu (w kontekście Ziem Zachodnich); 7. „Polski Związek Zachodni w konspiracji”.

Przypomina się tu, że po walkach we wrześniu i październiku 1939 r. władze polskie zmuszone zostały do opuszczenia kraju, aczkolwiek zgodnie z prawem międzynarodowym suwerenność państwa nie skończyła się z nastaniem władz okupacyjnych. W zaistniałej sytuacji został utworzony Rząd RP w rozproszeniu emigracyjnym. Zyskał on legitymizację szerokich kręgów społeczeństwa polskiego, a w tym ludności Pomorza. Na przełomie lat 1939 i 1940 r. zaczęto tworzyć struktury Polskiego Państwa Podziemnego oraz organizować różne struktury

konspiracyjne. Utworzono ekspozyturę Rządu RP – Związek Walki Zbrojnej. W lutym 1942 r. przemianowaną na Armie Krajową Strukturą cywilną stała się Delegatura Rządu RP na Kraj oraz Polityczny Komitet Porozumiewawczy, w którym znaleźli się przedstawiciele głównych sił politycznych (Stronnictwa Narodowego, Stronnictwa Pracy, Stronnictwa Ludowego i Polskiej Partii Socjalistycznej („Wolność – Równość – Niepodległość WRN”). Delegatura Rządu RP na Kraj była agendą rządu polskiego. Stworzyła ona ład organizacyjny, w którym znaczącą pozycję zajmowały sekcje i departamenty. Z dużą starannością zaprezentowano go w wykładzie. W ładzie organizacyjnym zwraca uwagę działalność dokumentacyjna prowadzona przez Departament Informacji i Prasy oraz Departament Spraw Wewnętrznych. Dokumentacja ta zachowała się w zadawalającym stanie i stanowi oblicze rzeczywistości wojennej, a w niej walki z siłami okupacyjnymi. Wśród dokumentacji tej zwracają uwagę systematycznie przygotowane raporty i meldunki. W analizie poznawczej ukazuje się drogi „docierania” sił Delegatury do społeczeństwa Pomorza, a w tym przez publikację informacji oraz założeń ideowych, jak podejmowanych działań. Zwracano uwagę na problematykę historyczną, narodowościową, ekonomiczną. Wskazywano działalność represyjną sił okupacyjnych, odnotowano fakty zbrodni. Wyjątkową nośność miała struktura zajmująca się udzielaniem pomocy Polakom wywozonym na tzw. roboty do Rzeszy. Poświęca się w wykładzie uwagę jej roli i znaczeniu.

Analitycznie, w sposób staranny usystematyzowano wiedzę o koncepcjach organizacyjnych oraz ich urzeczywistnianiu przez Pomorską Okręgową Delegaturę Rządu. Wskazano przede wszystkim kwestie: 1. Delegatura Ziem Zachodnich i Biuro Zachodnie; 2. początki Okręgowej Delegatury Rządu. Biuro (Urząd) Okręgowego Delegata w Warszawie; 3. ekspozytura Urzędu (Biura) Okręgowego Delegata w Toruniu. Dostarcza się tu bogatej warstwy wiedzy faktograficznej o ludziach zaangażowanych w działalność tej struktury oraz podejmowanie przez nią inicjatyw konspiracyjnych. Podkreśla się, że na Pomorzu ujawniły się jesienią 1939 r.

Wskazuje się tu zasługi wielu ludzi, a wśród nich Antoniego Antczaka (1890–1952) działacza Stronnictwa Pracy, który zaangażował się w tworzenie podziemia wojskowego i cywilnego w przestrzeni pomorskiej. W wykładzie dostarcza się bogatej warstwy wiedzy faktograficznej o działalności struktur podziemia walczącego z siłami okupacyjnymi.

W prezentacji Wydziału Bezpieczeństwa wyodrębniono kwestie: 1. organizacja organów bezpieczeństwa. Prawne aspekty zagadnienia; 2. struktura wewnętrzna i terytorialna; 3. organizacja Obwodów Wydziału Bezpieczeństwa; 4. Straż Samorządowa i Korpus Bezpieczeństwa; 5. Wywiad Polityczny. Przypomina się, że wydział ten rozpoczął działalność w październiku 1942 r., kierował nim Bolesław Lipski ps. Bartel, pracujący w Bydgoszczy. W pracy tej kierował się wytycznymi przesyłanymi m.in. z Warszawy, a w tym dyrektywami zawartymi w *Instrukcji Bezpieczeństwa* z kwietnia 1943 r.

Wśród głównych kierunków działalności ukazano analitycznie: 1. łączność na linii Warszawa – Pomorze; 2. Administracja Zastępcza; 3. relacje z pionem wojskowym Polskiego Państwa Podziemnego (Pomorskim Okręgiem Armii Krajowej) i organizacjami tworzącymi Polskę Podziemną na Pomorzu; 4. sprawa Niemieckiej Listy Narodowej (Narodowościowej); 5. konflikt Bolesława Lipskiego z Franciszkiem Rochowiakiem; 6. aresztowania. Zauważa się tu m.in., że niezwykle ważnym zagadnieniem dla władz Polskiego Państwa Podziemnego była tworzona Niemiecka Lista Narodowa (Deutsche Volksliste). Wiązała się ona z akcją germanizacyjną, a w ślad za tym służbą w Wehrmachcie. Liczna społeczność Pomorza uległa presji obawiając się represji (m.in. skierowana do obozu Stutthof czy Potulice) składała podania o przyjęcie na tę listę. Władza Delegatury, a w tym Bolesław Lipski wydał polecenie zabraniające wpisywania się na listę najbliższym współpracownikom. Ujawniły się przy tym rozbieżności stanowisk, dotyczące odpowiedzialności za ewentualne skutki stawiania oporu (s. 175). Ruch konspiracyjny bezwzględnie niszczyły siły niemieckiego; jego uczestników aresztowały, rozstrzelały. O licznych z nich nie zachowały się ślady, co się z nimi stało?

W prezentacji koncepcji perspektywicznych Delegatury wyodrębniono analityczne kwestie: 1. plany odbudowy gospodarki i życia publicznego; 2. sprawa granicy zachodniej. Z kolei, w charakterystyce działalności Delegatury w nowej sytuacji politycznej wyodrębniono analityczne kwestie: 1. Polskie Państwo Podziemne – między władzą legalną a władzą niemającą mandatu społecznego; 2. działalność niepodległościowa cywilnych struktur w Poznaniu i na Pomorzu (A. Środowisko „Ojczyzny”, Stronnictwa Narodowego i stronnictwa Pracy, B. Wydział Bezpieczeństwa Okręgowej Delegatury Rządu); 3. dramatyczny obraz Pomorza w 1945 r. w dokumentach Delegatury Rządu. W części wykładu nazwanej epilogiem ukazano analitycznie kwestie: 1. rozpracowywania środowiska „Ojczyzny” i niektórych departamentów Delegatury; 2. działania Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego wobec środowiska Okręgowej Delegatury (A. Agencja Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy, B. Przebieg akcji represyjnych).

Jest to z dużą starannością poznawczą zaprezentowany obraz walki politycznej w warunkach wojny oraz kształtowania się nowej rzeczywistości ideologicznej. Wskazuje się ogniwa tragizmu ludności Pomorza w rzeczywistości wojny i okupacji, jak i po ich zakończeniu, m.in. dramatyzm ludzkości wpisanej na Niemiecką Listę Narodową, aresztowania osób związanych z funkcjonowaniem Polski Podziemnej i Polskiego Państwa Podziemnego. Ocena powojennej rzeczywistości politycznej budzi liczne kontrowersje, zauważa się, że uogólnienia na temat postaw, zachowań ludzi z Pomorza są często krzywdzące (s. 233–234). W wykładzie dostarcza się bogatej warstwy faktograficznej o gehennie ludzi uczestniczących w patriotycznej działalności konspiracyjnej.

W refleksji uogólniającej zawartej w Zakończeniu podkreśla się, że praca konspiracyjna na Pomorzu odbywała się w niezwykle trudnych warunkach okupacyjnych. Przebiegała ona w rzeczywistość przesiedleń oraz napływu ludności niemieckiej, totalnej germanizacji. Mimo terrorku udało się jednak stworzyć polskie struktury podziemne, a w tym ogniwa Delegatury Rządu RP na Kraj oraz urzeczywistnianie wielu zadań określanych mianem ruchu oporu. Działalność

organizacyjna Polskiego Państwa Podziemnego była rzeczywistością niespotykaną w okupowanej Europie. Po zakończeniu wojny większość osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną nowe władze poddały surowym represjom. Wiele z nich skazano na wieloletnie więzienie. Represje i szykany trwały do lat 70.

W formie załącznika do wykładu zamieszczono w książce wykaz pracowników Okręgowej Delegatury Rządu RP na Kraj na Pomorzu oraz osób powiązanych z jej aparatem. Zawiera on 1159 nazwisk. Zastrzega się, że nie jest on pełny i podlega dalszej weryfikacji (s. 275).

Wykład wzbogacają aneksy, w których zamieszczono: I. Protokół z rozmowy z p. Delegatem pomorskim w dn. 16.VIII 43 dot. wytycznych i posunięć organizacyjnych w terenie; II. Protokoły z rozmów odbytych w dn. 8/X i 14/X 1943 r. z p. Delegatem Okr[ęgu] Pomorskiego; III. Protokół z konferencji przeprowadzonej przez p. Stencła i Świątka z Nacz[elnikiem] Wydz[iału] Bez[pieczeństwa] Wojew[ództwa] Pomorskiego w dn. 10 września 1943 r.; IV. Załącznik do sprawozdania rocznego [za rok 1943 – B.Ch] wydziału Bezpieczeństwa Centrali dotyczący podziału administracyjnego; V. Rękopis-imienny meldunek Wydziału Bezpieczeństwa Okręgowej Delegatury Rządu przekazany do Departamentu Spraw Wewnętrznych w 1943 r.; VI. Meldunek Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu z 1945 r.

Integralną część studium poznawczego stanowią zestawienie źródeł archiwalnych, wspomnień i relacji niepublikowanych, wydawnictw źródłowych, opracowań, wspomnień, materiałów prasowych, konspiracyjnych wydawnictw periodycznych oraz zwartych wydawnictw konspiracyjnych (s. 341–369). Wykład zilustrowano fotografiami uczestników podziemia konspiracyjnego, zamieszczono ich 32. Na podkreślenie i uznanie zasługuje zamieszczenie w książce Indeksu osobowego (s. 383–402) oraz Indeksu nazw geograficznych (s. 403–413).

Najważniejsze pozytywne ogniwa prezentowanej książki zawierają się w: 1. dostarczeniu starannie uporządkowanej wiedzy faktograficznej o działalności Delegatury Rządu RP na Kraj na Pomorzu; 2. wskazaniu specyfiki działalności konspiracyjnej w przestrzeni pomorskiej w latach II wojny światowej; 3. wskazaniu ludzi

zaangażowanych w działalność ruchu oporu, którzy doświadczaali za nią terroru ze strony okupanta oraz władzę państwa polskiego po zakończeniu wojny; 4. ukazaniu gehenny i tragedii ludzi doświadczających walki politycznej zarówno w sytuacji wojennej, jak w przemianach ustrojowo-politycznych; 5. zgromadzeniu bogatej bazy dokumentacyjnej dotyczącej rzeczywistości konspiracyjnej oraz jej oceny zarówno przez jej uczestników, jak potomnych.

Książka zasługuje na dużą uwagę czytelnicy. Nośna poznawczo jest w niej warstwa dotycząca kultury politycznej, postaw, zachowań, odpowiedzialności ludzi za swą i innych aktywność polityczną.

Andrzej Chodubski

Maciej Szczurowski, *Polacy na frontach II wojny światowej*, Dom Wydawniczy DUET, Toruń 2010, ss. 289.

Wciąż dużą dyskusyjność budzi ocena postaw i zachowań Polaków w czasie II wojny światowej. Z jednej strony podkreśla się ich bohaterstwo, odwagę w walce z agresorem niemieckim, z drugiej zaś, stawia się pytanie czy cena przez nich poniesiona nie była zbyt wysoka? Przewartościowujący nowy ogląd udziału Polaków na różnych frontach II wojny światowej jest przedmiotem refleksji intelektualnej oraz analizy poznawczej w prezentowanej książce.

We *Wstępie* Autor wskazuje, że dzieje polityczno-wojskowe Polski i Polaków w trudnych latach II wojny światowej znalazły swoje odzwierciedlenie w różnorodnych i cennych z naukowego oraz poznawczego punktu widzenia publikacjach. Ów dorobek historiograficzny ukształtował się pod wpływem dwóch ośrodków – w kraju i na emigracji. Obie szkoły różniły się nie tylko w kwestiach podejścia warsztatowo-metodologicznego, ale przede wszystkim w sprawach interpretacyjnych najnowszej historii Polski. Wspólną cechą charakterystyczną był natomiast sposób komentowania historii nacechowanej ideą polonocentryzmu i patriotyzmu, jakże trudnego do zdefiniowania chociażby przez swoją bliskość i próby porównywania